

CATHERINE MALFAIT

NIKI JEANNIN

# EMOTIES IN DE KLEUTERKLAS

*Oefenen met de methode  
van Het Toverbos*

LANNOO  
CAMPUS

Niki Jeannin, Ergotherapeut – psychodramatherapeut, UZLeuven  
Catherine Malfait, Onderzoeker PRAGODI, HUBrussel

D/2019/45/572 – ISBN 978 94 014 6558 8 – NUR 847

Vormgeving cover: Jan Middendorp Vormgeving binnenwerk:  
Jurgen Leemans

© De auteurs & Uitgeverij Lannoo nv, Tielt, 2012  
Uitgeverij LannooCampus maakt deel uit van Lannoo Uitgeverij,  
de boeken- en multimediativisie van Uitgeverij Lannoo nv

Alle rechten voorbehouden

Niets uit deze uitgave mag veeleelvoudigd worden en of openbaar  
gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm, of op welke  
andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke  
toestemming van de uitgever.

Uitgeverij LannooCampus  
Vaartkom 41  
3001 Leuven (België)

[www.lannoocampus.com](http://www.lannoocampus.com)

---

# Inhoud

---

Voorwoord	9
Het Toverbos & Ga voor Geluk	11
Inleiding	13
<b>Luik 1: Achtergrond</b>	<b>15</b>
1. Gehele ontwikkeling van de mens	17
1. Krachten binnen de ontwikkeling	17
2. Ontwikkelingsdomeinen	20
2. Sociaal-emotionele ontwikkeling	23
1. Het belang van de sociaal-emotionele ontwikkeling	23
2. Begripsverwarring	24
3. Ontwikkelingsevolutie van het gevoelsleven	26
3. Spelontwikkeling	37
1. Functies van het spel	38
2. Spelactiviteiten	39
De invloed van ontwikkelingsfactoren op spelactiviteiten	39
De invloed van omgevingsfactoren op spelactiviteiten	40
3. Spelontwikkeling	41
4. Een nadere beschouwing van het rollenspel	43
1. Functies van het rollenspel	43
Cognitieve ontwikkeling	44
Taal- en denkontwikkeling	44
Sociale ontwikkeling	44
Emotionele ontwikkeling	45
2. Ontwikkeling van het rollenspel	47
3. Verschillen tussen kinderen	48
4. Spelthema's	49

<b>5. Fantasia in de kindertijd</b>	<b>51</b>
1. <i>Biologische verklaring van fantasie en leervermogen</i>	51
2. <i>Stimulansen voor fantasieontwikkeling</i>	52
Counterfactual denken	52
Taalvermogen	53
Kennis	53
Fantasia en werkelijkheid	53
Evolutionair perspectief	54
<b>6. Psychodrama – korte inleiding</b>	<b>55</b>
1. <i>Psychodrama en het rollenspel</i>	55
2. <i>Theoretische basis van psychodrama</i>	56
3. <i>Fasen binnen psychodrama</i>	56
Warming-up	57
Actiefase	57
Afrondingsfase	59
<b>7. Schema luik 1</b>	<b>61</b>

## **Luik 2: Het Toverbos**

## **63**

<b>1. Algemeen</b>	<b>65</b>
1. <i>Wat is Het Toverbos?</i>	65
2. <i>De vier pijlers van Het Toverbos</i>	66
Pijler 1: de groep	66
Pijler 2: de spelruimte 'Het Toverplein'	67
Pijler 3: de dierenhandpoppen	70
Pijler 4: de coach	71
3. <i>Wat is het doel van Het Toverbos?</i>	77
4. <i>Onderzoek naar de effecten van Het Toverbos</i>	79
Onderzoeksresultaten: kleuters	79
Onderzoeksresultaten: kleuteronderwijzer	81
5. <i>Vaste structuur binnen Het Toverbos</i>	82
Jouw Toverboservaring	83
6. <i>Verskil met andere methodieken</i>	84
<b>2. De eerste sessie van Het Toverbos</b>	<b>87</b>
1. <i>De opwarming</i>	87
Kring	88
Verhaal over Het Toverbos	89

Kiezen van de dierenhandpop	90
Afspraken	93
2. <i>Actiefase</i>	94
Toverspreuk	94
Begroeting	96
Kort in Het Toverbos	97
Terugkeer naar het Toverplein	100
3. <i>Verbonden afronding</i>	102
Bespreking vanuit de dierenrol	102
Het Toverbos laten verdwijnen: Toverspreuk	102
Het afdoen van de dierenhandpop	103
Terugblik met de groep	104
<b>3. Sessie van Het Toverbos</b>	<b>107</b>
1. <i>De opwarming</i>	108
Kring	108
Nemen van de dierenhandpop	110
Afspraken	112
Ruststoel	114
2. <i>De actiefase</i>	117
Toverspreuk	117
De Begroeting – Het Toverbos begint	118
<i>De actiefase – begeleiding</i>	120
<i>De actiefase – begeleidende rol 1 – observeren</i>	121
Kijken naar spel	124
<i>De actiefase – begeleidende rol 2 – meespelen</i>	126
Ondersteunen van de eigenschappen van de dieren	127
Ondersteunen van het kind om zich in te leven in zijn rol	128
<i>De actiefase – begeleidende rol 3 – ontwikkelingsstimulerend begeleiden</i>	130
Bied veiligheid	130
Bied groeimogelijkheden aan het kind	131
Stimuleer het probleemoplossend vermogen van de kleuter	133
Probeer zoveel mogelijk spiegelend te luisteren	135
Streven naar een gemeenschappelijk verhaal	136
Veroordeel nooit het kind, maar wel het gedrag:	
Ik-boodschap	138

Begeleiden van gevoelens	139
Aanbieden van materiaal	143
<i>De actiefase – begeleiding – spelthema's</i>	149
Spelthema's	149
Moeilijke thema's, verlies	154
<i>De actiefase – begeleiding – uitdaging</i>	160
Verschillende dieren vragen tegelijkertijd de aandacht van Grote Vogel	160
Wat te doen bij conflicten?	161
Een dier vertoont grensoverschrijdend gedrag	163
De dieren zijn te druk	164
Wildere spelvormen	165
3. <i>Verbonden afronden</i>	166
Terugkeer naar het Toverplein	166
Bespreking vanuit de dierenrol	168
Toverwoord sluit af	170
Het afdoen van de dierenhandpop	171
Terugblik met de groep als kleuters	172
<b>4. Begeleiden van kinderen met specifieke noden</b>	<b>175</b>
1. <i>Stille kinderen in de schaduw</i>	175
2. <i>Kinderen die niet naar Het Toverbos willen gaan</i>	177
3. <i>Kinderen die pijn hebben</i>	177
4. <i>Kinderen die (soms) drukker zijn</i>	179
Uitdaging - Wat als een kind zo druk doet dat het anderen echt stoort?	180
5. <i>Kinderen die Grote Vogel voortdurend aanklampen</i>	181
6. <i>Kinderen die buitengesloten worden of zichzelf buitensluiten</i>	182
<b>Besluit</b>	<b>183</b>
<b>Bibliografie</b>	<b>187</b>
<b>Bijlage 1. Observatieverslag</b>	<b>191</b>
<b>Bijlage 2. Inhoud dvd</b>	<b>197</b>

---

# Inleiding

---

Het Toverbos poogt de sociaal-emotionele ontwikkeling van kleuters te bevorderen. Het is een methode die kleuters op weg wil helpen om op een positieve manier om te gaan met hun gevoelens, met de problemen die zij ervaren, of kort gezegd, met hun verhaal.

Iedere week of om de twee weken kan er een Toverbossessie plaatsvinden, als onderdeel van de klasactiviteiten. In Het Toverbos ligt de nadruk op spel en op het samenspelen van kleuters en de kleuteronderwijzer of zorgcoördinator. Er wordt vertrokken vanuit de ideeën van de kleuters, waarbij hun spelthema's steeds opnieuw de moeite waard zijn. Het Toverbos gelooft in de kracht van kleuters. Dat ze, onder begeleiding van de kleuteronderwijzer, zelf oplossingen kunnen bedenken voor de vragen en problemen waar ze voortdurend mee geconfronteerd worden.

In Het Toverbos zijn de kleuters niet langer kleuters maar nemen ze een dierenrol aan. Er opent zich een magische wereld waarbinnen ze anders kunnen en mogen zijn dan zichzelf. Ze spelen vanuit hun dier. Ze kunnen, aan de hand van rollenspelen, experimenteren met oplossingen, met het veranderen van hun dagelijkse situaties. Een verlegen kind zal zich met zijn Leeuw vaker op de voorgrond plaatsen. Een druk kind zal dankzij zijn Egel een rustig plaatsje voor zichzelf kunnen zoeken. Vaak komen er thema's naar boven waarvan de kleuteronderwijzer niet wist dat de kleuter in kwestie daarmee bezig was. De kleuteronderwijzer zal dan ook zoeken naar de betekenis die achter dit thema schuilt.

In Het Toverbos kiest de kleuter zelf welk dier hij wil zijn en wat hij wil spelen. Hij bepaalt dus zelf de spelinhoud. De kleuteronderwijzer speelt hierin mee als Grote Vogel. Zij zal de verschillende spelsituaties observeren, erin meespelen en de kleuters ontwikkelingsstimulerend begeleiden. Door het opnemen van deze rol zal de

kleuteronderwijzer zelf een andere kijk krijgen op de kleuters en zal ze een heel goed zicht krijgen op hun belevingswereld.

Dit boek wil je zowel wegwijs maken in de theoretische achtergrond van Het Toverbos, als in de methode zelf. Het is bedoeld als ondersteunend materiaal voor de opleiding van kleuteronderwijzers en begeleiders van jonge kinderen die de methodiek wensen te gebruiken. Het eerste luik omvat het theoretisch kader, aangevuld met zelfreflectieopdrachten. Allereerst gaan we in op de ontwikkeling van de mens in zijn geheel om dan de sociaal-emotionele ontwikkeling verder uit te diepen. We reiken je een observatie-instrument aan dat je zal helpen om een totaalbeeld te schetsen van de sociaal-emotionele ontwikkeling van iedere kleuter. Ten tweede schetsen we hoe spel zich ontwikkelt en wat het belang ervan is. Dit maken we dan extra concreet voor het rollenspel. Ten derde bieden we inzicht in hoe fantasie ontstaat en zich verfijnt. Dit doen we omdat de fantasie van de kleuters in Het Toverbos sterk geprikkeld wordt. Tot slot schetsen we in een notendop het psychodrama. Het Toverbos is immers een vorm van psychodrama.

In een tweede luik verdiepen we ons in de methodiek Het Toverbos. We wisselen de uitleg af met concrete voorbeelden, zelfreflectieopdrachten en videofragmenten. Eerst leggen we algemeen uit wat Het Toverbos is, wat het doel is en wat je ervoor nodig hebt. Vervolgens beschrijven we het geven van een allereerste sessie. Dit doen we omdat de eerste sessie sterk verschilt van alle andere sessies en omdat een goede start belangrijk is. Daarna schetsen we het algemene verloop van alle volgende sessies. We focussen hier op hoe je de kleuters kunt begeleiden. We staan stil bij de drie taken van Grote Vogel: observeren, meespelen en begeleiden. We raken ook enkele belangrijke spelthema's van de dieren aan. Tot slot gaan we in op hoe je kinderen met specifieke behoeften kunt begeleiden en wat deze kinderen nodig hebben.

We hopen dat dit boek je een goede houvast biedt om Het Toverbos zinvol vorm te geven in je kleuterklas.

**Catherine Malfait & Niki Jeannin**



# Luik 1: Achtergrond

---

Om jezelf in de wereld van Het Toverbos te kunnen verplaatsen, zijn enige handvatten noodzakelijk. Daarom schetsen we in dit eerste luik hoe kleuters zich sociaal-emotioneel ontwikkelen, hoe spel en rollenspel tot stand komt, hoe fantasie zich ontpopt en in een notendop wat psychodrama, de voedingsbodem voor Het Toverbos, inhoudt. Beschouw dit als een basisdocument waar je regelmatig op kunt terugvallen als je met Het Toverbos opgestart bent.



---

# 1. Gehele ontwikkeling van de mens

---

## 1. KRACHTEN BINNEN DE ONTWIKKELING

Iedere persoon maakt een grote ontwikkeling door van embryo tot aan het levenseinde. Er is geen enkel ogenblik waarop je niet in ontwikkeling bent.

Jonge kinderen doen voortdurend nieuwe ervaringen op, ze krijgen informatie uit de buitenwereld. Hierdoor krijgen ze steeds beter inzicht in hoe de wereld in elkaar zit. Kinderen ordenen deze ervaringen op hun eigen wijze, afhankelijk of ze op dat moment al genoeg inzicht hebben om deze ervaring te ordenen en of de ervaring voor hen bruikbaar is (Brouwers, 2010). Hierdoor treden er voortdurend gedragsveranderingen op die tot hogere niveaus van differentiatie en functioneren leiden.

### VOORBEELD

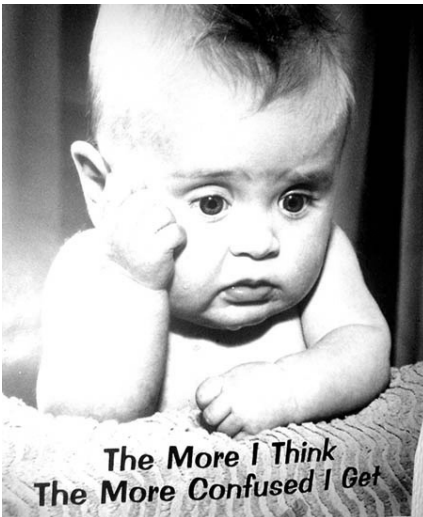
*Steffi concentreert zich op het bouwen van een grote toren. Wanneer haar kleine zus van twee jaar, Ella, de toren ziet, loopt ze erop af en maakt hem stuk. Ella glundert van plezier om al die blokken op de grond te zien vallen. Steffi zet het op een huilen.*

*Mama zegt tegen kleine zus dat het niet leuk is voor Steffi als zij haar toren kapotmaakt. Ella geeft een kus aan Steffi maar de kans is groot dat ze het de volgende keer opnieuw zal doen. Peuters van twee jaar zijn nog sterk gericht op hun eigen beleving en kunnen zich nog onvoldoende inleven in anderen. Voor Ella is het pure pret om de toren te zien vallen. Ze staat niet stil bij het feit dat haar zus dit niet fijn vindt. Wanneer het egocentrisme van Ella afneemt, zal zij niet meer zomaar de toren kapotmaken.*

Welke krachten beïnvloeden deze ontwikkeling? Hoe verloopt de ontwikkeling van de mens? Deze centrale vragen verwijzen naar het *nature-nurture* debat, dat al enige decennia in de wetenschap woedt, namelijk: wordt de ontwikkeling van een kind bepaald door zijn aanleg en genetische factoren (*nature*) of spelen de omgeving en het milieu een rol (*nurture*)?

**Nature** verwijst naar je aanleg, de eigenschappen waarmee je geboren bent. De *nature*-theorie stelt dat de ontwikkeling van het kind grotendeels bepaald wordt door **erfelijkheidsfactoren**. Je functioneren wordt dus vooral bepaald door de **genen die je meekreeg** van je ouders. Je opvoeding brengt slechts kleine wijzigingen aan.

**Nurture** verwijst naar het milieu, de omgeving. De *nurture*-theorie stelt dat de ontwikkeling vooral bepaald wordt door de **omgeving** waarin het kind opgroeit en door zijn **opvoeding**. Volgens deze theorie is opvoeding dus heel bepalend en is de rol van familie, school en vrienden niet te onderschatten.



Beide theorieën (*nature* en *nurture*) zijn eenzijdig. Nieuwere theorieën benadrukken het belang van beide krachten, hun samenspel en de inbreng van de eigen persoon. In de ontwikkelingspsychologie en in de pedagogiek wordt recent meer aandacht geschonken aan de **zelfbepaling van de mens**: de eigen vrije keuze. De mens kan zelf een stuk richting geven aan zijn eigen ontwikkeling. Zelfs bij kleuters kan deze eigen vrije keuze aangesproken worden met vragen als ‘Wat denk jij? Zou jij dit willen doen?’

Ontwikkeling moet dus worden gezien als een dynamisch spel tussen **aanleg** en **milieufactoren**, waarbij de **persoon-in-ontwikkeling** een actieve rol speelt (Verhofstadt-Denève, 1995).

Deze drie factoren (aanleg, milieu en de persoon-in-ontwikkeling) hebben uiteraard een impact op de **praktijk van het kleuteronderwijs** (CLB-koepel, 2004).

Ten eerste stelt de *nurture*-theorie, door zijn accent op het belang van de omgevingsfactoren, dat de rol van de kleuteronderwijzer niet te onderschatten is. Zij heeft een sterke invloed op het ontwikkelingsproces. Zij kan zowel de ontwikkeling van een kleuter stimuleren als inperken.

Ten tweede doorlopen kinderen meerdere ontwikkelingsfasen. Hierop is, door erfelijkheidsfactoren (*nature*) en door invloed van de omgeving (*nurture*), een zekere marge van toepassing. De ontwikkeling verloopt niet altijd lineair. Het ene kind zal zich bijvoorbeeld sneller via taal kunnen uitdrukken dan het andere kind. Dat wil niet zeggen dat het andere kind een taalstoornis heeft, het kan best zijn dat dit kind op een bepaald moment een inhaalbeweging zal uitvoeren, bijvoorbeeld wanneer het naar school gaat. Het is normaal dat er pieken en dalen zijn, daarom moeten er niet onmiddellijk etiketten worden geplakt. Er hoeft geen sprake te zijn van een ontwikkelingsstoornis.

Ten derde is het slechts beperkt mogelijk om voorspellingen te doen over het verloop van een jong ontwikkelingsproces. Vanwege bovenstaande factoren, en omdat de mens zelf voor een deel richting geeft aan zijn eigen ontwikkeling.

## 2. ONTWIKKELINGSDOMEINEN

We hebben het gehad over de verschillende krachten die invloed uitoefenen op ontwikkeling. Nu staan we stil bij de verschillende domeinen waarin individuen zich ontwikkelen. In de totale persoon van een kind kunnen we verschillende **ontwikkelingsdomeinen** of deelgebieden onderscheiden: namelijk de emotionele ontwikkeling; de sociale ontwikkeling; de morele ontwikkeling; de godsdienstige ontwikkeling; de muzische ontwikkeling; de motorische ontwikkeling; de zintuiglijke ontwikkeling; de denkontwikkeling; de taalontwikkeling en de ontwikkeling van de zelfsturing (Ontwikkelingsplan, 2002).

Een kind ontwikkelt zich steeds op verschillende ontwikkelingsdomeinen. Deze domeinen beïnvloeden elkaar voortdurend. Veranderingen op een terrein hebben een impact op de andere domeinen en bieden nieuwe uitdagingen voor het kind. Een kleuter die samen met een andere kleuter in de bouwhoek speelt, oefent niet alleen zijn taal, zijn motoriek en zijn denken, maar ook zijn sociale vaardigheden. Verschillende domeinen ontwikkelen zich dus verder in interactie met elkaar.



Ontwikkeling wordt mede mogelijk gemaakt door een **positieve ingesteldheid**.

Deze positieve ingesteldheid verwijst naar de kern van de persoon van het kind, waaruit het de kracht put om zich te ontwikkelen op de verschillende domeinen.

Hiervoor moet er aan drie basisvoorwaarden voldaan zijn: het kind moet een positief gevoel hebben over zichzelf, over de anderen en over de wereld om zich heen. Dit biedt de basis om te groeien.





---

## 2. Sociaal-emotionele ontwikkeling

---



### ZELFREFLECTIE

Omschrijf het begrip 'sociaal-emotionele ontwikkeling' in je eigen woorden. Wat is volgens jou het belang van een goede sociaal-emotionele ontwikkeling? Denk hierbij ook aan de invloed van de sociaal-emotionele ontwikkeling op de andere ontwikkelingsdomeinen.

### 1. HET BELANG VAN DE SOCIAAL-EMOTIONELE ONTWIKKELING

Het belang van een goede sociaal-emotionele ontwikkeling wordt vaak benadrukt. Het spreekt voor zich dat we als opvoeders wensen dat kinderen zich goed in hun vel voelen, dat ze relaties kunnen aangaan en dat ze zich sociaal en emotioneel kunnen ontwikkelen. Onderzoeken tonen ook langetermijneffecten aan: kinderen met vertragingen tijdens de ontwikkeling van sociaal-emotionele vaardigheden, vertonen later vaak ook academische en gedragsproblemen (Pickens, 2009). Daarnaast zijn er aanwijzingen dat gedrags- en emotionele problemen die ontstaan tijdens de kleuterjaren, vaak blijven voortbestaan als probleem of kwetsbaarheid op latere leeftijd. Daarom is het belangrijk om tijdens de vroege kindertijd oog te hebben voor de sociaal-emotionele ontwikkeling en deze zoveel mogelijk te bevorderen.

De vroege kindertijd is dan ook een kritische periode voor een evenwichtige sociaal-emotionele ontwikkeling. Tijdens de kleuterschool nemen de interacties met leeftijdsgenoten toe. Kleuters hebben op dat moment nieuwe en toereikende sociaal-emotionele vaardigheden nodig. Jammer genoeg gebruiken sommige kleuters slechte of onaangepaste strategieën, waardoor ze afgewezen worden.

## 2. BEGRIPSVERWARRING

Een eenduidige definitie van sociaal-emotionele ontwikkeling is niet terug te vinden in de literatuur. Verschillende begrippen worden door elkaar gebruikt om eenzelfde fenomeen te beschrijven. Denk maar aan sociale vaardigheden, sociale competenties, emotionele competenties, emotionele intelligentie et cetera. Hierdoor is het moeilijk om door de bomen het bos te zien.

In dit boek spreken we over **sociaal-emotionele ontwikkeling** omdat de emotionele ontwikkeling niet los gezien kan worden van de sociale ontwikkeling (Ashiabi, 2007).

De **emotionele ontwikkeling** staat voor de ontwikkeling van het gevoelsleven van het kind, waar emoties mogelijke reacties op bepaalde situaties zijn. Een gevoel of emotie is dus een innerlijke beleving die door een bepaalde situatie wordt opgeroepen bij een bepaalde persoon.

### VOORBEELD

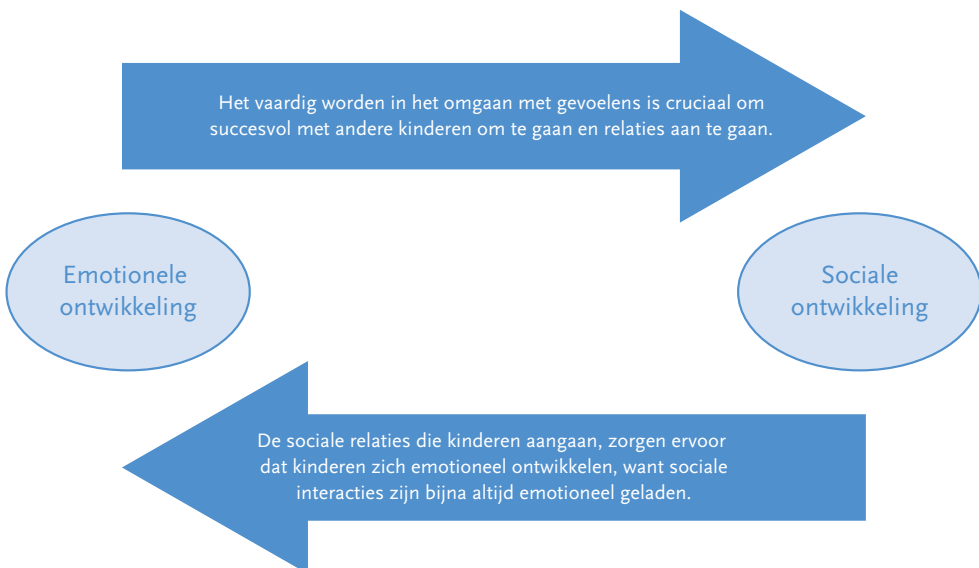
**Situatie:** *Joris speelt met de auto. Hij roetsjt de auto de parking op en af. Kevin wil ook met de auto spelen. Kevin loopt naar Joris en trekt de auto uit zijn handen.*

**Innerlijke beleving:** *Joris voelt zijn buik samentrekken, wordt helemaal rood en roept dat het zijn auto is.*

**Gevoel:** *Joris is boos.*

Het emotionele ontwikkelingsluik omvat drie centrale aspecten. Ten eerste is er het **emotioneel uitdrukingsvermogen**, namelijk het kennen en kunnen uitdrukken van de emotionele woordenschat. Kan Joris zijn gevoel onder woorden brengen en kan hij zeggen dat hij boos is? Ten tweede is er het **emotionele begrijpen**, meer bepaald: het begrijpen van de eigen emoties en die van anderen. Begrijpt Joris zijn eigen gevoel? Begrijpt Kevin de reactie van Joris, beseft hij dat Joris boos is? Ten derde spreken we van de **emotionele regulatie** of de mate waarop een persoon de intensiteit van het uitdrukken van sterke gevoelens kan controleren. Joris roept alleen dat hij boos is. Hoe hij zijn woede tot uitdrukking brengt, houdt verband met de emotionele regulatie: roept hij of schreeuwt hij? Zal hij vechten?

De **sociale ontwikkeling** omvat hoe kinderen relaties aangaan en omgaan met andere kinderen en leeftijdsgenoten. De mogelijkheden van kinderen om emoties gepast uit te drukken, om de emoties van hun leeftijdsgenoten te begrijpen en hun emoties te reguleren, bepaalt hoe succesvol ze zijn in hun sociale interacties. Als een kleuter nog weinig inzicht heeft in zijn gevoel – hij slaat en schopt bijvoorbeeld als hij boos is – dan zal een ander kind hem al gauw uit de weg gaan.





## ZELFREFLECTIE

Wanneer de methodiek Het Toverbos spreekt over het bevorderen van de sociaal-emotionele ontwikkeling, dan wordt hiermee het volgende bedoeld:

- ▶ de kleuters leren omgaan met eigen gevoelens en met die van anderen;
- ▶ de kleuters leren omgaan met conflicten en bedenken nieuwe uitwegen voor problemen;
- ▶ de kleuters worden sociaal weerbaarder;
- ▶ de kleuters doen ervaringen op met het leggen van sociale contacten en leren deze verruimen.

Kun je dit koppelen aan de voorafgaande definitie?

### 3. ONTWIKKELINGSEVOLUTIE VAN HET GEVOELSLEVEN

In dit onderdeel vind je een observatie-instrument dat toelaat om de ontwikkeling van het gevoelsleven bij kleuters te observeren en te registreren. Het concept is ontleend aan het werk van Marc Boone (2008). Samen met Marc Boone hebben we het verder aangepast op basis van recente literatuur, onderzoeksresultaten en functionaliteit.

Boone hanteert het begrip 'gevoelsleven'. Dit begrip is uitgebreider dan onze definitie van de sociaal-emotionele ontwikkeling. Boone voegt er de begrippen 'dynamisch-affectieve ontplooiing' en 'ethische ontwikkeling' aan toe.

Voor ons ligt de klemtoon op de **sociaal-emotionele ontwikkeling** maar je zult merken dat er geen duidelijke scheiding is tussen de drie begrippen. Daarom bieden we je het volledige plaatje aan en nemen we het observatie-instrument met de drie begrippen op, namelijk sociaal-emotionele ontwikkeling, dynamisch-affectieve ontplooiing en ethische ontwikkeling.

Maar eerst nog een woordje uitleg bij de nieuwe begrippen.